

A kárpátaljai zsidó lakosság kiirtásának vázlatos történelme

(a magyar, német, szovjet-orsz és ukrán hatósági intézkedések alapján 1938–1991 között)

A kárpátaljai zsidókról írt szakirodalom máig hiányzó láncszeme a magyar-szovjet határon 1938–1941-ben átszökött és a GULAG-táborokba¹ zárt zsidó menekültek szenvedéstörténete, amely azt is bizonyítja, hogy a náci diktatúrához hasonlóan a kommunista hatalom is bekapcsolódott a zsidó népirtásba. A szovjet területeken ezrek lettek a megtorlások áldozataivá, s erről a témáról sokáig nem volt szabad írni.(...)

Az 1938–1941 közötti zsidó diaszpóra a szám adatok tükrében

Ha tüzetesebben megvizsgáljuk a Magyarország hadba lépése előtt megrendezett 1941. évi népszámlálás kárpátaljai adatait, akkor láthatjuk, hogy azokból egyes kutatók egymástól eltérő, túlzottan felfelé kerekített számokat, következtetéseket vonnak le.

A hivatalos statisztika szerint ekkor a 854 772 fő lakosból 78 727 (9,2%) ezer izraelitát írtak össze.

Egyes kutatók ezt az adatot vitatják és a vallási-nemzetiségi összetételekre hivatkozva bizonygatják, hogy 100–110 ezer zsidót tartottak számon.² Haraszi György még ettől is tovább megy. Elemzése szerint „Az 1941. évi statisztikában, hogy a "magyar" lakosság létszáma minél magasabb legyen, magyarnak tekintették a magyar anyanyelvű vagy magát magyar anyanyelvűnek mondó zsidókat. Csak a jiddis anyanyelvűeket minősítették zsidónak (78 699 fő). Ebben az időben Kárpátalja területének összlakossága 1 031 815 főre rúgott. Az izraelita vallásúak száma 146 199, vagyis 14,2 % volt.”³

Ehhez a megállapításhoz két megjegyzést is fűzök. Az összlakosság száma vagy elírás, vagy valótlan állítás. Kárpátalja lakossága csak 1970-ben haladja meg az 1 056 779 főt!⁴

Az általa megadott izraelita vallásúak száma sem fedti a valóságot. Ennek ellentmond az idézett dolgozatában egy fentebbi ugyancsak pontatlan megállapítása: „Az 1920–1938 közti években Kárpátalja Podkarpatska Rus néven a Csehszlovák Köztársaság részét képezte, autonómia nélkül. [...] A csehszlovák állam külön nemzetiségként tartotta számon a zsidókat, hogy ily módon csökkentse a magyarok és németek számarányát. 1921-ben Ruszinszko 604 745 lakosából 93 023 volt zsidó, a népesség 15,28 %-a.”⁵

¹ GULAG (oroszul: ГУЛАг: Главное управление исправительно-трудовых лагерей [Glavnoje upravlenyije iszpravityelno-trudovihlagerej], azaz Javítómunka-táborok Főigazgatósága) kifejezés alatt a sztálini Szovjetunió egészét behálózó munkatáborrendszerét értjük. (Wikipédia)

² SÁGVÁRI ÁGNES: *Holocaust Kárpátalján*, 1941. Múltunk 1999/2. 116–145. pp.

³ HARASZI GYÖRGY: *Kárpáti rapszódia*. In: *História*, 2004/0-03. Tárolt változat: <http://www.historia.hu/archivum/2004/040203haraszi.htm> (2015-01-16)

⁴ DUPKA GYÖRGY: *Fogyó, gyarapodó nemzetiségek, érdekképviseletek Kárpátalján*. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2011 – 84-85. pp.

⁵ HARASZI GYÖRGY: *Kárpáti rapszódia*. In: *História*, 2004/0-03. Tárolt változat: <http://www.historia.hu/archivum/2004/040203haraszi.htm> (2015-01-16.)

Pontosításra szorul statisztikai számadata is. Valójában Kárpátalja összlakossága 1921-ben 597 731 fő, ebből zsidó 80 059 (13,39%), 1930-ban 725 357 fő, ebből zsidó 91 255 fő (12,58%).⁶

A valósághoz közelebb állnak következő (talán vitatható) statisztikai adatok: 1938–1939-ben 91 255 fő volt a zsidók száma, 1941-ben pedig 78 727 (9,2%) izraelitát írtak össze. Eszerint 12 528 fővel kevesebb lett a zsidók száma. Fölmerül a kérdés, melyik országba menekült, hová tűnt el több mint 12 ezer zsidó 1938–1941 között?

Perszonális zsidósorsok az NKVD vallatási jegyzőkönyveiben és a vádiratokban

A továbbiakban a kutatást elősegítő ukrán, orosz nyelvű dokumentum gyűjtemények⁷ alapján a meghurcolt zsidókra vonatkozó, NKVD Különleges Tanács elé került vallatási jegyzőkönyveket és ítéleteket vizsgáltam meg. Ezekből egyöntetűen kiderül, az elítélt személyek a hatósági üldöztetések előtt hogyan és miért menekültek a Szovjetunióba. Például nem akartak szolgálni a levante-szervezetben és „*muszosként*” a magyar hadseregben. Sokan tanulmányaikat akarták folytatni, megfelelő munkát kerestek, a jobb élet után vágyódtak, „*tiszta szívvel, becsületos és nemes szándékkal*” mentek a Szovjetunióba. Álmukban sem gondolták, hogy javító-nevelő munkatáborokba kerülnek. Sokan elővigyázatosságból a szükséges személyi okmányok nélkül lépték át a határt, céljukat viszont őszintén bevallották. Csaknem mindegyik sorsa tragikusan folytatódott.

Az NKVD-iratok között található a Herskovics házaspár ügye, akik 1940. január 23-án lépték át a határt, aztán a szovjet határőrök fogták el őket. Az 1940. május 11-i *Kihallgatási jegyzőkönyv*⁸ Herskovics Matild⁹, apja Martin (Munkácsi körzet, Bukovinka, 1910) volt csinagyijevói lakossal, egykori magyar állampolgárral készült. Foglalkozása: tanító. Férje: Herskovics Arnold¹⁰, apja Izsák (Csinagyijevo/Beregszentmiklós, 1913). Foglalkozása: tanító.

Kadaner L. I., az NKVD harkovi egységének nyomozója előtt Herskovics Matild beismerő vallomást tett, hogy férjével együtt előre megfontolt szándékkal lépték át a magyar-szovjet határt. A nyomozó által feltett tíz kérdésre egyenként válaszolva elmondta, hogy Csinagyijevón élt, 7 éven keresztül 1939. április 30-ig a helyi elemi iskolában tanított. A magyar hatóság, mint zsidónak, neki is megszüntette munkaviszonyát. A felmondás után vőlegényéhez, Herskovics Arnoldhoz költözött, aki Brusztura falu népiskolájában tanított, majd tanítói állásából őt is felmentették. 1939. június 1-jén Uszty-Csornára költöztek, ahol összeházasodtak, majd visszatértek Csinagyijevo-ra, férje családjánál laktak a bekövetkezett határátkelésig, amelyet Csinagyijevo-Volovec-Pilipec-Nyizsnye Sztudenoje vonalon

⁶ DUPKA GYÖRGY: *Fogyó, gyarapodó nemzetiségek, érdekképviseltek Kárpátalján*. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2011 – 84-85.pp.

⁷ Lásd: Zakarpatszki vtiakaci v SZRSZR: cserez tabori GULAG-u i Buzuluk do ridnih Karpat, 1939-1949. Arhivni dokumenti i materialii. Uparjadniki: KORSZUN, O. M., PAGIRJA, O. M. Bszekrajinszke derzsavne vidavnicstvo „Karpati”, Uzsgorod, 2011. 768 p. a továbbiakban: ZVSZ. Lásd még: Reabilitovani isztarijeju. Zakarpatszka oblaszty. Knyiga persa. Knyiga druga. Szoszt. DOVHANICS, O. D., HLANTA, O. V., KORSZUN, O. M. VAT „Vidavnicstvo „Zakarpatyja”, Uzsgorod, 2003, 2004. A továbbiakban: RIZO I., II.

⁸ Lásd a 104. sz. ügyiratot (ZVSZ/187-188). Eredeti forráshelye: DAZO, f. 2558. - op. 1. - szpr. 1111. - ark. 31-34. Original. Rukapisz.

⁹ Herskovics Matildot az NKVD Különleges Tanácsa 1940. július 27-én 3 évre elítélte, további sorsa ismeretlen 1989-ben rehabilitálták. Lásd: RIZO I./264. p.

¹⁰ Herskovics Arnoldot az NKVD Különleges Tanácsa 1940. július 27-én 3 évre elítélte, további sorsa ismeretlen 1989-ben rehabilitálták. Lásd: RIZO I./263. p.

közelítettek meg. Ebben a faluban férje közeli ismerősénél, a helyi Friedman családnál vendégeskedtek, idejövételük céljaként azt mondták a kíváncsiskodóknak, hogy a helyi zsidó iskola beindításán kívánnak fáradozni. Vernyij Sztudenojében sikerült alkut kötni egy itteni embercsempésszel, aki 30 pengőért január 23-án az éjszakai órákban sikeresen átkísérte őket a határon és a legközelebbi településen egy gazdánál találtak menedéket. A kikerülő szovjet határőröknek elmondták, azért lépték át a határt, hogy ebben az országban, mint tanítók megélhetést biztosító álláshoz jussanak, tudomásuk szerint a Szovjetunióban nincs munkanélküliség, mindenki megtalálja számítását és hogy Magyarországhoz viszonyítva ebben az országban nem üldözik a zsidókat. (...)

Szovjet dokumentumok a magyar hatóságok illegális kitoloncolásairól

Az NKVD archívumából olyan iratok is előkerültek, amelyekben a jelentéstevő szovjet határőrtisztek leírják azt is, hogy a magyar csendőrhatalóság a határőrök erőszakos közreműködésével népes zsidó családokat, egy-két hónapos gyerekekkel rendelkező házaspárokat illegálisan toloncoltak át a szovjet-magyar határon. Például Szkorodumov¹¹ állambiztonsági őrnagy, az NKVD határőr csapatok 94. sz. szkolei helyőrségének parancsnoka és Kozlov komisszár 1940. május 12-én Szerov 3. rangjelzésű állambiztonsági komisszárnak, az USZSZK belügyi népbiztosának és más katonai vezetőknek megküldött jelentésükben leírják, hogy 49 főből álló 15 családot, ebből 22 gyermeket vettek őrizetbe, akiket a magyar hatóság emberei február-április folyamán erőszakosan, illegálisan dobtak át a szovjet-magyar határon. Az idevonatkozó szovjet törvények szerint a határőrség fogdájában csak 10 napig tarthatják őket őrizetben, az apró gyerekek ellátását a szűkös keretek miatt nem tudják vállalni, az NKVD körzeti megbízottja a felnőtteket a gyerekekkel együtt a börtönükbe nem akarják befogadni, ezért kéri a kijevi vezetőséget, hogy letartóztatottak ügyében azonnal intézkedjen.

A rendszerváltás után előkerült kihallgatási jegyzőkönyvek, arról tanúskodnak, hogy a magyar szervek után a szovjet szervek is meghurcolták mások mellett Zsuravszki Nyikolaj¹². apja Fedor (Galcsini, Zsitomiri körzet, Volinszki kormányzóság, 1874) Ungváron letelepedett orosz nemzetiségű személyt is, akit a szovjet határőrök 1940. január 22-én vettek őrizetbe és magyar ügynököknek bélyegezték meg. Zsuravszki kihallgatási jegyzőkönyve¹³ is kérdés-feleletből áll, amelyből kibontakozik egy otthont kereső, családjához ragaszkodó, közel 70 éves hányatott sorsú kisember kálváriája. Kihallgató tisztje: Popov hadnagy, a 94. sz. határőregység tisztségviselője a Zsuravszkinak feltett hat kérdésére adott válaszokból megtudjuk, hogy felesége Pajunk Verona, 72 éves, közös gyermekük: Pajunk Jozef, 32 éves, földműves. Zsuravszki évek óta munkanélküli, felesége tartja el, aki a zsidócsaládoknál takarítónő. Lakhelyük az Ungvárhoz közeli Radvánc. Zsuravszkit néhány nappal kitoloncolása előtt, mint hontalant a magyar rendőrség letartóztatta, egyik vezető beosztású rendőrkapitány többször kihallgatta. Néhány napig vele raboskodott régi ismerőse, az Ungvárról begyűjtött Lembevszkij Lejba¹⁴, apja Nyikimov (Zvenyigorod, Kijevi terület, 1890) zsidó származású munkás is, ungvári feleségével nagy szegénységben éltek. Majd közölték

¹¹ Lásd: Szkorodumov állambiztonsági őrnagy, az NKVD határőr csapatok 94. sz. szkolei helyőrségének parancsnoka és Kozlov komisszár 1940. május 12-én keltezett jelentését, a 105. sz. ügyiratot (ZVSZ/189-190). Eredeti forráshelye: GDA SZBU. f. 16. - op. 33 (1951 r.). - szpr. 56. - ark. 108-109. Original. Masinapisz.

¹² Zsuravszki Nyikolajról nincs adat, feltételezhetően a börtönben elhunyt.

¹³ Lásd Zsuravszki 81. sz. ügyiratát (ZVSZ/149-151). Eredeti forráshelye: DAZO, f.. 2558. -op. 1. -szpr. 4216. - ark. 18-20. Zvorot. Original. Rukapisz.

¹⁴ Lembevszkij Lejbát az NKVD Különleges Tanácsa 1941. február 10-én 5 évre elítélte, további sorsa ismeretlen 1990-ben rehabilitálták. Lásd: RIZO I./446. p.

velük, hogy mivel Oroszországi születésűek, munkát Magyarországon nem kaphatnak, ezért a Szovjetunióba visszaküldik őket, azonban családjukat nem vihetik magukkal, mert azok magyar állampolgárok. Mindkettőjüket az ungvári rendőrök Ungvár-Uzsok vasútvonalon, majd gyalogosan a határig kísérték, egy erdős részen Szkole település irányában határátlépésre kényszerítették őket, azokkal a szavakkal, ha visszatérnek, kioltják életüket. Háromszáz méter megtétele után a szovjet határőrök fogságába estek. Mint magyar kémgyanús személyek 5 évet kaptak.

A magyar állampolgársággal nem rendelkező zsidó származású Süskind Béla¹⁵, apja Áron (Budapest, 1908) szabót, volt bécsi lakost Huszton fogták el (a técsői járási Ruszka Mokrán szabóként tevékenykedett), egy ideig lakat alatt tartották, majd a magyar csendőrök 1941. március 4-én erőszakkal toloncolták át a szovjet területre, ahol a szovjet határőrök őrizetbe vették, lágerbe hurcolták, Sinkarenko főhadnagy kihallgatási jegyzőkönyve alapján¹⁶ kémtevékenység vádjával elítélték. (...)

Kárpát-medence térségéből érkezett menekültek az NKVD-karmaiban

A kárpátaljaiakon kívül az anyaországból, továbbá Felvidékről és Erdélyből is többen eljutottak a Kárpátokban húzódó magyar-szovjet határra, hogy az üldözőik elől Szovjetunióban keressenek menedéket.

Erről tanúskodik több tucatnyi ügyirat is. Korképet tükröz a határon lebukott budapesti Farkas József¹⁷, apja András (Salgótarján, 1905) budapesti lakos, korábban elektroműszerész, letartóztatottal készített *Kihallgatási jegyzőkönyve*¹⁸, amelyet 1941. július 16-án az 5. részleg tolmácsának közreműködésével vettek fel. A határsértésben hatan voltak érintettek, valamennyien a magyar kommunista párt aktivistái, zsidó, magyar és ruszin/ukrán nemzetiségűek. Farkas Józsefnek a kihallgatás alatt 12 kérdést tettek fel, ezekre válaszolva, megtudjuk, hogy tagja volt a magyar kommunista pártnak, ezért 1940-ben 11 hónapot ült a börtönben, majd ügyét a hadbíróóság a polgári bíróságnak adta át, így szabadlábon védekezhetett. Attól félt, hogy újra lecsukják, ezért szökött át a Szovjetunióba, vele ment át öt sorstársa is: Farkas Izidor¹⁹/Juzef, apja Áron (Huszt j., Veléte, 1916), a magyar hadseregből dezertált, Faragó Pál²⁰, apja Pál (Nagykörös, 1911) budapesti lakos, korábban autószerelő, Faragó Pálné²¹, apja Gábor (Budapest, 1913) gyári munkás, Oláh Géza²², apja István (Arad, 1913) budapesti lakos, vagongyári munkás, Moldavcsuk János²³, apja János (Rahó, 1922). A csoportot 50 pengőért Gulen Nyikolaj embercsempész vezette át a határon.

¹⁵ Süskind Bélát az NKVD Különleges Tanácsa 1941. június 3-án 5 évre elítélte, további sorsa ismeretlen 1991-ben rehabilitálták. Lásd: RIZO I./446. p.

¹⁶ Lásd Süskind Béla 267. sz. ügyiratát (ZVSZ/436-437). Eredeti forráshelye: DAZO, f. 2558. - op. 1. - szpr. 2869. - ark. 13-14. Zvorot. Original. Rukapisz.

¹⁷ Farkas Józsefet az NKVD Különleges Tanácsa 1942. április 11-én 3 évre elítélte, további sorsa ismeretlen 1989-ben rehabilitálták. Lásd: RIZO I./709. p.

¹⁸ Lásd Farkas 280. sz. ügyiratát (ZVSZ/450-452). Eredeti forráshelye: DAZO, f. 2558. - op. 1. - szpr. 2955. - ark. 75-77. Original. Rukapisz.

¹⁹ Farkas Izidort az NKVD Különleges Tanácsa 1942. április 11-én 3 évre elítélte, további sorsa ismeretlen 1991-ben rehabilitálták. Lásd: RIZO I./709. p.

²⁰ Faragó Pált az NKVD Különleges Tanácsa 1942. április 11-én 3 évre elítélte, további sorsa ismeretlen 1989-ben rehabilitálták. Lásd: RIZO I./695. p.

²¹ Faragó Pálnét az NKVD Különleges Tanácsa 1942. április 11-én 3 évre elítélte, további sorsa ismeretlen 1989-ben rehabilitálták. Lásd: RIZO I./695. p.

²² Oláh Gézát az NKVD Különleges Tanácsa 1942. április 11-én 3 évre elítélte, további sorsa ismeretlen 1989-ben rehabilitálták. Lásd: RIZO I./531. p.

²³ Moldavcsuk Jánost az NKVD Különleges Tanácsa nem érkezett elítélni, további sorsa ismeretlen 1992-ben rehabilitálták. Lásd: RIZO I./507. p.

Farkas József egyik elvtársától Kovács Józseftől azt a megbízatást kapta, hogy vegye fel a Moszkvai emigrációban élő Spongercen kommunista vezetővel, aki 1940-ben lépte át a határt, át kellett adni az információt, hogy Magyarországon a kommunista pártot szétzavarták. Közölte azt is, hogy egy kommunista ismerőse, Torgus Árpád²⁴ 1928-tól szintén Moszkvában él, aki a letartóztatás elől szökött a szovjetekhez, testvérével Salgótarjában találkozott. Végezetül azt is elmondta, hogy Budapesten a magyar csendőrség megfigyelése alatt állt, eddig 9 alkalommal kellett a megadott címen jelentkeznie. (...)

A szovjet megtorlásban részesült túlélők szenvedéstörténeteiből

Az illegálisan a Szovjetunióba menekültek tragikus sorsáról ukrán nyelven Olekszandr Dovhánics és Jurij Csori ungvári GULAG-kutatók összeállításában több dokumentumot, beszámolót, visszaemlékezést, élet-interjút és portrét is közreadtak könyv alakban.²⁵

Ebben a gyűjteményben jelent meg az ungvári Stern Zoltán²⁶/Iszakhár, apja Mózes (Szolyv. J. Paszika/Kishidvég, 1919) ügyvéd megrázó visszaemlékezése²⁷, aki megjárta a GULAG-poklait. 1940 augusztusában huszonegy évesen, a kereskedelmi akadémia diákjaként eldöntötte, hogy magukra hagyja anyját, apját, illetve a 9 tagú családot. Szilárd elhatározását a következőkkel indokolta egy másik vele készített interjúban: *„Amikor a magyarok az egész Kárpátalját elfoglalták,²⁸ zsidótörvényeket vezettek be,²⁹ és mindenféle módon üldözni kezdték a zsidókat. 1940 augusztusában úgy döntöttem, hogy megszököm, átmegek a határon. Bár eljutottak hozzánk hírek arról, hogyan éltek az emberek a Szovjetunióban az 1917-es forradalom után, sajnos csak a hivatalos propagandához – az újságokhoz, rádióadásokhoz – fértünk hozzá. Ezek alapján a Szovjetuniót minden nemzetiségnek egyenlő lehetőségeket kínáló országnak, az általános szabadság és igazságosság országának képzeltem el.”³⁰*

Ukrán nyelvű részletesebb visszaemlékezésében többek között megemlíti Mitro Zozulja³¹ cimboráját, akivel 1940. augusztus 19-i pénteki napon Szolyván szervezkedtek, társakat toboroztak, majd Szolyva-Golubine-Poljana-Guta vonalon csoportosan megközelítették a határt. Első kísérletük nem sikerült, mert a határ közeli Poljánán magyar csendőrök az éjszaka folyamán állandóan járőröztek. Lefújták az akciót, hazatértek, a szülőknek elárulta szándékát. Meggyőződése az volt, hogy társaival mégis átmegek a Szovjetunióba, majd 3–4 hónap múlva a felszabadító Vörös Hadsereg katonájaként visszatérnek a szülőföldjükre. Második próbálkozásuk sikerrel járt, hátánál egy helyi vezető segítő közreműködésével 54-en (fiúk, lányok, teljes családok) átkeltek az erdő övezte határon és a szovjet oldalon lévő Guszne községben kötöttek ki. Mint elmondja: *A határőrök maguktól ránk találtak. Nagyon örültünk, amikor megláttuk őket, de az örömünk már az első szavaik után elszállt: „Vigyázz, sorakozó, minden lépés balra vagy jobbra menekülésnek számít, a menekülőre tüzet nyitunk.” Ezeket a szavakat soha nem fogom elfelejteni. Ekkor kezdődött el az én másik életem.”*

²⁴ Torgus Árpádról nincs információ. Sorsa ismeretlen.

²⁵ Kriz npeklo GULAGiv: Dokumenti, szpogádi, nariszi (A GULÁG poklában: Dokumentumok, visszaemlékezések, portrék). – Uzsgorod, 1996. – C. 13-18.

²⁶ Stern Zoltánt az NKVD Különleges Tanácsa 1941. június 7-én 3 évre elítélte, a munkatáborból 1947-ben szabadult. 1962-ben rehabilitálták. Lásd: RIZO I./767. p.

²⁷ Zoltan Stern: Osz togyi i pocsaloszja nasa tragegyija... In: Kriz npeklo GULAGiv: Dokumenti, szpogádi, nariszi (A GULÁG poklában: Dokumentumok, visszaemlékezések, portrék). – Uzsgorod, 1996. – 13-18. pp.

²⁸ Lásd: Kárpátalja elfoglalása.

²⁹ Lásd: zsidótörvények Magyarországon.

³⁰ STERN ZOLTÁN. In: Centropa in Hungari, c centropa, Zsidó élettörténetek a huszadik században. <http://www.centropa.org/hu/photo/stern-zoltan-1> (2015-01-16.)

³¹ Mitro Zozuljáról nincs információ.

Hat évet raboskodott Wieder Ernő³² /Cvi, apja Gyula (Munkács, 1922.)³³ – ilyen végkifejletre ő sem gondolt, amikor eltervezte illegális átszökését a Szovjetunióba: „Egy kicsit szociális, baloldali gondolkodásúak voltunk mindnyájan, ugyanakkor egy kis cionista érzés is volt bennünk. Én tudtam, hogy engem nem fognak elengedni. Mert hát én voltam a libling, a kedvenc. Miklós bátyám elment Csehországba, a szülők azt tudták. Én mit csináljak itten? Anélkül, hogy a szülők beleegyezésüket adták volna, én megszöktem otthonról. 1940 szeptemberében átmentem a határon, átszöktem a Szovjetunióba. Ez egy hosszú mese. (...) ami Huszt mellett van³⁴ Ott lakott anyunak egy nővére, és ott voltam vendégségben³⁵ Visken megismerkedtem egy zsidó fiúval, akinek Patyipa volt a vezetékneve. Megbeszéltük, menjünk át Oroszországba! Még két huszti fiú is jött velünk. Kalandvág, fiatalság. De tényleg, nem volt már mit csinálni az akkori Magyarországon! (...)

Átszöktünk a határon négyesben: a két huszti fiú, Patyipa és én. Itt volt a határ Körösmezőnél, mert akkor Kárpátalja határán már az oroszok voltak, elfoglalták Lengyelországot. A határon egyből letartóztattak. Utána börtönből börtönbe vittek. Először Nadvornán voltunk a börtönben pár napig, az itt van a határon, Körösmező mellett, csak a másik oldalon. Utána Ivanofrankovba³⁶, akkori nevén Sztanyiszlávra³⁷ vittek a börtönbe. Sztanyiszlávon ott ültünk százan lent a pincében egy cementes padlón. Majdnem százan voltunk mindig, kilencvenen, kilencvenöten. Semmi ágy, semmi priccs, csak a cement. Ott voltak, akik átszöktek a határon. Akkor rengetegen szöktek át, ezren és ezren. Főképp lengyelek és kárpátaljaiak...”

Wieder Ernő meggyőzően bizonyítja, hogy nem egyedi átszökésekről, hanem csoportos, tömegekkel mérhető illegális migrációról beszél, amelyről az eddigi szakirodalom, a magyar történelemtudomány hallgat.

„Börtönből táborba...”

A politikai elítélteket rehabilitálták, ügyük felülvizsgálatának folyamatában bizonyítást nyert, hogy az NKVD igazságszolgáltatását teljesen alárendelték a kommunista diktatúra érdekeinek. Az NKVD-nyomozók javaslatára a kiszabott ítéletek már a törvénysértő és formális eljárások előtt megszülettek. „1942 nyarán engem és más rabokat kihívtak a bánya igazgatójához, és bejelentették, hogy szigorított lágerben letöltendő három év szabadságvesztésre vagyunk ítélve az államhatár illegális átlépése miatt. A telep igazgatója csak ekkor kapta meg az iratainkat, pedig már bezárásunk harmadik évében voltunk. Ez még elég enyhe ítéletnek számított a Szovjetunió büntető törvénykönyvének nyolcvanadik paragrafusa alapján. Ha az embert kémkedéssel vádolták, akkor az ítélet öt év szabadságvesztés volt. Ha pedig valakinek külföldön voltak rokonai, akkor ezért nyolc évtől terjedő szabadságvesztés járt. De én azok között voltam, akinek azt mondták: "Illegális

³² Wieder Ernőt az NKVD Különleges Tanácsa 1941. március 29-én 3 évre elítélte, a munkatáborból 1947-ben szabadult. 1969-ben rehabilitálták. Lásd: RIZO I./233. p.

³³ Wieder Ernővel interjút Jagodics Edit 2004 októberében készített. In: Centropa in Hungari, c centropa, Zsidó élettörténetek a huszadik században. <http://www.centropa.org/hu/biography/wieder-erno> (2015-01-16.)

³⁴ Huszt mellett: Visk – nagyközség volt Máramaros vm.-ben, 1891-ben 4100 magyar és rutén, 1910-ben 4800 magyar, rutén és német lakossal. Trianont követően Csehszlovákiához került. – A szerk.

³⁵ Az interjúban erről a testvérrel korábban nem volt szó: Úgy tűnik tehát, hogy édesanyjának nem két, hanem legalább három lánytestvére volt. – A szerk.

³⁶ Lásd: Ivano-Frankivszk.

³⁷ Ma: Ivano-Frankivszk a hasonló nevű terület (oblaszty) székhelye (korábbi német, ill. lengyel neve: Stanislau /Stanisławów), a város Kamenyec-Podolszkij környékén van. Lásd: Kamenyec-Podolszkij-i vérengzés. – A szerk.

határátlépésért három év", és kész. Hogy vajon hogyan állapították ezt meg kihallgatás nélkül, bíróság és nyomozás nélkül, azt senki sem tudja.”³⁸

Így lettek az oltalomkeresőkből vádlottak, akiket a Szovjetunió ellen bevetett kémnek, illetve határsértőnek nyilvánították. Az ítélethozatal megszületéséig a Szkole, Nadvirna, Sztrij, Szabor, Sztanyiszlav, Drohobics és más települések NKVD-börtöneiben, embertelen körülmények között sínylődtek. A técsői járási Hanicsból menekült Geric Miklós³⁹, apja Gábor (Técsői j., Hanics, 1909) visszaemlékezése szerint, akit 1940. május 20-án két falubelijével (Herskovics Izik⁴⁰, apja Ábrahám (Hanics, 1909) kovács, 1935-től CSKP-tag, M. J. Korszak⁴¹) együtt a szovjetek elfogták. Így emlékszik vissza a történetekre: „*Én sztanyiszlavban sok emberrel találkoztam: asszonyokkal, gyerekekkel, valamint öreg és fiatal katonákkal, ezek a magyar hadseregből dezertáltak. Valamennyiünket arccal a fal felé felsorakoztattak, kutyás katonai járőrre bízta őrzésünket. Volt köztük egy erdész, akinek a nevére már nem emlékszem és milyen faluból való, feleségével és hat gyermekével volt ott. Amikor kezdték különválasztani az anyát, apát és a gyerekeket, elkezdődött az ordítani kezdett. Én börtönbe kerültem, a 31-es cellába, ahol három hónapot letöltöttem. Minden este kihallgatásra szólítottak. Három hónap után Belorussziába, Gomelbe szállítottak, Orsába, onnan Minszkbe. Minden börtön tömve volt. Az emberek elpusztultak az éhségtől. Aki még életben maradt, azt átszállították a rovníi tömlőcbe. Ott egy tiszt egyesével beszólított bennünket az irodába, jegyzőkönyvet tett elénk mondván, hogy írjam alá, három év munkatábor, tiltott határátlépésért. Akkor kezdődött. Hideg vagonokban szállítottak bennünket. Éhezünk, vizünk nem volt. Kísérőnk néha-néha adott egy vödörrel, csupor nélkül, amiből éppen csak egy korty jutott mindenkinek. A Komi SZSZK-ba kerültünk. Az állomásról autókba ültettek és két napig utaztunk. Majd gyalog folytattuk az utat. Az éhségtől és a hidegtől elgyötörten sokan már menetelés közben meghaltak. Egy erdőbe vittek, ahol egyetlen épület sem volt. Kísérőink a fákra jelet róttak, ezzel jelölték meg azt a zónát, amelyen túl tilos volt kilépnünk. Fűrészszel és fejszével láttak el bennünket, hogy a kivágott fákból építsünk barakkokat. Amikor befejeztük, jött az újabb parancs. Menjünk beljebb az erdőbe, mert a barakkokba lovakat helyeznek el. S így tovább építettünk egész tavaszig. Aki nem teljesítette a megadott normát, az nem kapta meg fejadagját (40 deka fagyos fekete kenyér, 1 liter balanda).*⁴²

Lolin László⁴³, apja György (Ökörmezői j. Loza, 1923) szakmunkást a német csapatok előrenyomulása miatt a Novorecsinszkben kiürített börtönlakókkal együtt a Szalkini sztyeppékre hurcolták, onnét a Volga folyón jutottak el Szibéria erdős övezetébe, ahol a „zöldlágérben” ismertették velük a „trojka” öt percig sem tartó ítélethozatalát – határsértésért 3 éven át fakitermelő kényszermunkások lettek. Aki teljesítette a normát, az két porció kenyeret (egy porció 400 gramm, illetve 40 deka), halat, balandát kapott. A politikai foglyoktól ennek egy részét a mindenható köztörvényesek elkobozták. Naponta 5–6 fővel lettek kevesebbek, az éhségtől összeesett, 30–40 kg-ra lefogyott rabokkal a fagyhalál vagy az őrség végzett.

³⁸ STERN ZOLTÁN. In: Centropa in Hungari, c centropa, Zsidó élettörténetek a huszadik században. <http://www.centropa.org/hu/photo/stern-zoltan-1> (2015-01-16.)

³⁹ Gericset az NKVD Különleges Tanácsa 1940. október 4-én 3 évre elítélte, a munkatáborból 1947-ben szabadult. 1970-ben rehabilitálták. Lásd: RIZO I./261. p.

⁴⁰ Herskovicsot az NKVD Különleges Tanácsa 1940. november 2-án 3 évre elítélte, 1991-ben rehabilitálták. Lásd: RIZO I./263. p.

⁴¹ Korszokról nincs adat.

⁴² DOVHANICS, OMELJAN előadása. A sztálinizmus kárpátaljai áldozatai. Nemzetközi konferencia. Beregszász, 1989. november 16. – *Emlékkönyv a sztálinizmus áldozatairól*. DUPKA GYÖRGY közreadásában. Ungvár-Budapest, Patent-Intermix, 1993, 223. p.

⁴³ Lolint az NKVD Különleges Tanácsa 1941. június 5-én 3 évre elítélte, 1972-ben rehabilitálták. Lásd: RIZO I./456. p.

A határsértésért három évre elítélt kárpátaljai ruszin és zsidó lányokat Nyugat-Ukrajnából a Kemerovói területen lévő női lágerbe szállították (a „nép ellenségeinek női hozzátartozóit ide hurcolták), egy varrőüzemben napi 12 órát dolgoztatták, csak a háborút követően, a 40-es évek végén engedélyezték egyeseknek a hazatérését, másokat a Tyumeny területen kijelölt településekre küldték, ahol még évekig száműzetésben éltek .⁴⁴

A „kommunista inkvizíciós igazságszolgáltatás” táboraiban

A „szovjet honvédő háború” idején a hátszágban továbbra is teljes gőzzel működött a „kommunista inkvizíciós igazságszolgáltatás.” A belső Ukrajnába és az orosz területekre kiszállított határsértők ügyével a Dnyepropetrovszki, Kamjanec-Podilszki, Kirovogradszki, Mikolajivszki, Odesszai, Ternopoli, Harkivi, Csernyigivszki és más területek NKVD főosztályainak nyomozó munkatársai foglalkoztak és fogalmazták meg a vádiratokat. A nyomozásokat 1942 végén fejezték be. Az utolsó ítélethozatalra már az 1942. november 19-én kihirdetett amnesztia után, 1943. február 12-én került sor.⁴⁵

Ezeket átadták az SZSZKSZ NKVD Különleges Tanácsának, amely az USZSZK Büntető Törvénykönyve 80. cikkelye alapján, illegális határátlépés büntetében többnyire 3 évi, javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélte.

Az elítélt személyeket a GULAG táboraiba (Vorkuta, Pecsorszk, Norilszk, Karaganda, Magadan stb. lágereibe) hurcolták. A letartóztatottnak a börtönökből a táborokig történő meghurcoltatását jól nyomon követhetjük két kárpátaljai zsidó túlélő példáján is. A munkácsi zsidó Wieder Ernő a vele készített interjúban többek között elmondta:

„Sztanyiszlávból elvittek minket Vorosilovgrád megyébe, most Luganszk megyének hívják. Az ott van már Harkovon túl, a mai Kelet-Ukrajnában, az orosz határon. Ott egy nagy kolostorban helyeztek el mindenkit, ami több épületből állt. Ott már nem százan, hanem néhány ezren voltunk. Emlékszem, az ötös blokkban voltam, az ötös kolostorban. Valamikor kolostor volt, aztán a szovjetek likvidálták, és börtönt csináltak belőle. Oda kerültem 1940 szeptemberében. Aztán onnan Sztarobelszkbe, a Vorosilovgrád megyébe kerültünk, azt hiszem, 1941 januárjában. Vagonokba zárva vittek oda, és ott voltunk áprilisig. Ott, Sztarobelszkben ítéltek el mindenkit. Kihívtak egyszerre tíz embert név szerint, és elmondták, hogy határátlépésért ki mennyit kapott. Én kaptam három évet, volt, aki kapott öt évet, volt, aki tízet. Aki azt mondta, hogy kommunista volt, az többet kapott, én meg, mint gyerek, nem lettem párttag, csak három évet kaptam. Tizennyolc éves voltam akkor, nem voltam már olyan gyerek. Azt mondták, a kommunistáknak azért adunk többet, mert nekik ott kellett volna maradni, és harcolni a fasiszták ellen, nem megszökni hozzánk!

Áprilisban Sztarobelszkben bevagoníroztak minket, vagy húsz-huszonöt vagon volt egyben, és vittek északra. Hogy hova visznek, nem tudtuk! Marhavagonok voltak, nem személykocsik. Kétoldalt priccsek, éppen csak a közepe volt üres. Vittek több mint két hetet minket. Enni nem nagyon adtak útközben. Mindennap valamit adtak, egy levest vagy valamit. Heringből főzték a levest, sósan. Inni nem adtak, nem volt víz. A vízhiánytól többet szenvedtünk, mint az éhségtől. Áprilisban megérkeztünk oda. Mi nem tudtuk még, hol vagyunk, csak annyit láttunk, hogy éjszaka van, hó és nagy hideg.”⁴⁶

Wieder Ernő hiteles beszámolójához hasonlóan más túlélők is részletesen mesélik el a nyugat-ukrajnai börtönökből a távoli Szibéria zord vidékeire vasúton, rabszállító

⁴⁴ Lásd: RIZO I./54. p.

⁴⁵ Lásd KORSZUN, OLEKSZIJ ÉS PAGIRJA, OLEKSZANDR összeállítók dolgozatát, ZVSZ, 19. p.

⁴⁶ WIEDER ERNŐ. In: Centropa in Hungari, c centropa, Zsidó élettörténetek a huszadik században. <http://www.centropa.org/hu/biography/wieder-erno> (2015-01-16.)

szerevényeken történő elhurcolásuk útirányát, hosszát és időtartamát. Hogyan fagyoskodtak, éheztek, szomjaztak az éjszakai kényszer-szállásokon, gyűjtőhelyeken. Milyen volt az élelmezésük szállítás közben, hogyan őrizték a GULAG-táborokba tartó halálvonatokat, táborközi halálmeneteket, szóltak az útközben a halál és szabadság reményében megkísérelt szökésekről, majd az elfogott szökevények kegyetlen megtorlásáról. Egybehangzóan állítják, hogy a rabok sorait a céltáborok eléréséig az éh- és fagyhalál, a különböző járványos betegségek erősen megritkították. Minderről az ungvári zsidó származású Stern Zoltán ukrán és magyar nyelvű visszaemlékezésében megrázóan számolt be: „A Lvov körzetben lévő Szkoléba, egy táborba toloncoltak minket. Ezeröttszáz-kétezer ember gyűlt ott össze. Semmiféle vádat nem emeltek ellenünk, egyáltalán nem értettük, miért tartóztattak le minket, senki semmit nem magyarázott el. Három hónap múlva Szkoléból Sztrijbe szállítottak minket, egy börtönbe. 1941 telén tehervonaton, szintén nagyszámú őrizettel, a Poltavai körzetben található Sztarobelszkbe szállítottak minket. Néhány hónapig voltunk ott. Nem dolgoztunk, hanem csak ültünk a priccseken a barakkban, és mászkáltunk a táborban. 1941. június tizenegyedikén tehervonatokba raktak minket. Az útvonal: Sztarobelszk -- Vlagyivosztok, a Vlagyivosztok melletti Nahodka-öböl. Innen a Dzsurma nevű gőzhajón a Kolimán [lásd: Gulag] található Nagajevó-öbölbe vittek minket, szintén szigorú őrizet alatt. Nagajevó-öbölből gyalog, szigorú őrizet alatt vittek tovább egy fegyenc-továbbító állomásra, Magadanba. Ott osztották el az embereket a Gulag lágereibe. Innen mintegy négyszáz rabot, köztük engem is, őrzött teherautókon Moljakba, egy nagy, félkész lágerbe vittek. Néhány nap múlva innen az Objegyinyonnij bányába szállítottak, egy teherautó-konvojban. Ez már 1941/42 tele volt. Voltak olyan barakkok az Objegyinyonnij bányában, amik annyira nem voltak még befejezve, hogy még tetejük sem volt, csak két- vagy háromszintes priccsek és benzinkályhák. Minden barakkban több mint száz ember volt, és egy-egy benzinkályha a barakk két végében. Sorban melegedtünk a kályhák mellett. Nagyon hideg volt, ruhában aludtunk. Éjjelente minden fogoly kétszer-háromszor ment melegedni a kályhához. Éppen itt, az Objegyinyonnij bányában halt meg a legtöbb rab az éhségtől és a hidegtől...”⁴⁷

A foglyok területi elhelyezkedése, munkavégzése

A kárpátaljaiak főleg a belső-oroszországi, szibériai javító-munkatáborban⁴⁸, köztük Perm, Vorkuta, Szalehard, Jekatyerinburg, Cseljabinszk, Ufa, Norilszk, Omszk, Karaganda, Novoszibirszk, Krasznojarszk, Tajset, Irkutszk, Szvobodnij, Komszomolszk-na Amure, Habarovszk, Vlagyivosztok, Jakutszk, Magadan körzetében és más településeken raboskodtak. A GULAG-kutatók egybehangzó véleménye szerint a mordvinföldi, kolimai, vorkutai és kazahsztáni lágerrendszer a leghírhedtebb koncentrációs táborok közé tartozott. A politikai elítéltek számára Mordvinföldön kiépített tábor-rendszer volt a legzsúfoltabb.⁴⁹ Potymára és Dubrovlagra, a Mordvin Autonóm Köztársaság délnyugati területén lévő táboregyüttes központjaira még a francia kutatók is felfigyeltek. A két párizsi kutató-történész, Joël Kotek és Pierre Rigoulot közös monográfiájának⁵⁰ mottója a szovjet

⁴⁷ STERN ZOLTÁN. In: Centropa in Hungari, c centropa, Zsidó élettörténetek a huszadik században. <http://www.centropa.org/hu/photo/stern-zoltan-1> (2015-01-16.)

⁴⁸ DOVHANICS, O. (1997): *Akik átszöktek a Szovjetunióba. Sorsuk további alakulása.* In: *Ukrajna emlékkönyve*, i. m. 38-39. p.

⁴⁹ A mordvinföldi Javaszbán (7. sz. láger) igen sok kárpátaljai fiatal életét keserítette meg a rabság.

⁵⁰ KOTEK, JOËL - RIGOULOT, PIERRE: *A táborok évszázada.* Nagyvilág Könyvkiadó, 2005. Lásd még: http://frankaegom.ofm.hu/irattar/irasok_gondolatok/konyvismertetesek/konyvek_11/taborok_evszazada/a_taboro_k_evszazada.htm (2015-01-16.)

lágerrendszerre is vonatkozatható: „A táborokat azért találták ki, hogy embereket semmisítsenek meg”.

A túlélőktől tudjuk, aki a táborban történő megérkezés és a mindennapi normában mért, fizetés nélküli munkavégzés után „elhagyta magát, akiben valamely hit vagy valaki iránti szeretet, kötelességérzet nem tartotta a lelket, az óhatatlanul elpusztult.” Stern Zoltán is azok közé tartozott, aki „nem hagyat el magát”, leírhatatlanul mostoha körülmények között, éhbérért dolgoztatták: „Moljából 1942 végén egy másik bányába, Burkhalába vittek. 1943-tól 1947-ig dolgoztam a Burkhala bányában. A munka ugyanolyan volt, mint Moljokban. Természetesen a munkáért semmit nem fizettek, az élelmezés rettenetes volt; orvosi ellátás nélkül, félelmetes körülmények között éltünk hatalmas, alig fűtött barakkokban, amelyekben száz-kétszáz fogoly volt. Rettenetes hideg volt. A nyár csak néhány hétig tart, épphogy elolvad a hó, egy kicsit fölmelegszik a föld, és megint jön a fagy, akár mínusz negyven fokra is süllyedt a hőmérséklet.”

A Komi ASZSZK-ban, az úgynevezett zöldlágerben Gericz Mihályék is fakitermeléssel foglalkoztak: „Három ezer ember három műszakban dolgozott éjjel-nappal. Reggeltől másnap reggelig 5–6-an meghaltak. A halottakat túl a zónán csak rádobták a hóra. A kemény munka és a végelgyengülés miatt örökre a pecsorai és a többi tábor földjében nyugszanak.”⁵¹

Wieder Ernő és rabtársai Pecsorától Vorkutáig négyszázötven kilométer hosszan építették a vasútvonalat. Elhozták őket a tundrába, ahol kis fák vannak, azt mondták nekik, „itt van a lapát, itt van balta, fűrész, építetek magatoknak házat, itt fogtok élni! Amennyire lehetett, hozzáfogtunk, csináltuk.(..) Nehezen dolgoztunk ott, a vasútépítés nem könnyű. Barakkokban laktunk, amiket mi építettünk magunknak. A rönkök közé mohát tettünk, hogy az tartsa magát. Mellesleg, amikor nem volt mit dohányozni, kihúztuk onnét a mohát, újságba csavartuk, és azt szívtuk. Nem volt jó ott lenni, rengetegen meg is haltak a nehéz munka, a gyenge koszt miatt. De aki télen halt meg, azt nem is temették el, mert a föld át volt fagyva legalább másfél-két méterre, azt nem lehetett! Ahogy húztuk a vasútvonalat, odarakták a holttesteket, rámentek a talpfák, rá a sínek, és mentünk tovább. A halottak ottmaradtak temetetlenül.”⁵²

Wieder Ernő visszaemlékezése szerint ezekben a munkatáborokban mindenféle ember volt. Köztük bűnözők, politikaiak, generálisok, főtisztek, gyilkosok, rablók, tolvajok, híres kreml-i orvosok, akiket koncepciós perekben ítélték el Oroszországban. „Voltak ott velem magyarul és jiddisül beszélő emberek is, voltak kárpátaljaiak. Igaz, akikkel együtt mentem, azoktól elválasztottak. Négyen mentünk át a határon 1940-ben, de minket aztán máshova vittek. De voltak mások. Ott volt a Weisz Sanyi⁵³, él még most is, Budapesten, ő velem volt, két évvel idősebb nálam, 1920-as. És Ungvárról volt a Friedmann Sanyi⁵⁴ és mások.”(...)

⁵¹ DOVHANICS, OMELJAN előadása. A sztálinizmus kárpátaljai áldozatai. Nemzetközi konferencia. Beregszász, 1989. november 16. – Emlékkönyv a sztálinizmus áldozatairól DUPKA GYÖRGY közreadásában. Ungvár-Budapest, Patent-Intermix, 1993, 222-223. pp

⁵² WIEDER ERNŐ. In: Centropa in Hungari, c centropa, Zsidó élettörténetek a huszadik században. <http://www.centropa.org/hu/biography/wieder-erno> (2015-01-16.)

⁵³ Weiss Sándorról nincs adat.

⁵⁴ Fridman Sándorról nincs adat.

Amnesztia a Magyarországról menekülteknek

A Szovjetunió és a csehszlovák emigráns kormány katonai-politikai megállapodása⁵⁵ értelmében 1941. szeptember 27-én döntés született az 1. Csehszlovák Hadtest felállításáról. Később a két fél között táviratváltás történt a csehszlovák egységek felfegyverzése, egyenruhába öltöztetése, ellátása stb. ügyében⁵⁶ a szovjet londoni nagykövetség közvetítésével Pika csehszlovák államminiszter és Moszkva között. A külügyi népbiztosság 1941. november 13-án feladott táviratban⁵⁷ értesítette a Londonban állomásozó A. E. Bogomolov szovjet nagykövetet, hogy a szovjet vezetés támogatja az 1. Csehszlovák Hadtest felállítását és teljes körű ellátását. Erről november 16-án a szovjet nagykövet és Benes elnök között tájékoztató megbeszélés zajlott le.

A két fél megegyezése értelmében önkéntesként jelentkezhetnek:

- a) a volt csehszlovák hadsereg katonái, akiket az ország megszállása után Szuzdalba vezényeltek;
- b) cseh vagy szlovák nemzetségű szovjet állampolgárok;
- c) Kárpátaljai ruszinok, mint csehszlovák állampolgárok, akik az illegális határátlépés után szovjet munkatáborokba kerültek.

A legnehezebb az utóbbi pont bizonyult. De ez a kérdés is rendeződött. 1942. november 19-én kelt rendeletével a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége amnesztiát adott azoknak a Magyarországról menekült „kárpatoroszoknak, ukránoknak és szlovákoknak, akik Csehszlovákia feldarabolásáig csehszlovák állampolgársággal rendelkeztek”⁵⁸. A szovjet külügyi népbiztosság közölte a csehszlovák nagykövettel, hogy a kárpátaljai ruszinok behívásának kérdését megoldották, és ennek csupán műszaki kivitelezése hátráltatja kissé az önkénteseknek a csehszlovák katonai alakulatba történő vezénylését. Sajnos ekkorára a kárpátaljaiak közül sokan meghaltak, a többi pedig legyengült. Emberi tragédiákat felidéző iratok közül példaként említhető a podkarpatszki ruszinok és más nemzetiségűek által a csehszlovák nagykövetség képviselőjének címzett levél⁵⁹, amelyben kéri a lágerből való kiszabadításukat, a csehszlovák hadtestbe való felvételüket. Többek között leírják, hogy az NKVD Szorokszki lágerében⁶⁰ az amnesztiára jogosult 350 kárpátaljai elítéltekből közel fel maradt életben, a többivel az éh- és fagyhalál végzett, illetve különböző járványos betegség áldozata lett. A csehszlovák diplomácia közbenjárásának köszönhetően eddig csak a morvaországi és a szlovákiai származásúak hagyhatták el a büntető tábort. Az itt szenvedő

⁵⁵ A megállapodás aláírói Pika, a Csehszlovákia katonai főparancsnokságának meghatalmazottja, Vaszilevszkij vezérőrnagy, az SZSZKSZ katonai főparancsnoksága megbízottja: Lásd a 7. sz. számú üggyiratot (ZVSZ/35-36). Eredeti forráshelye: *Szovetszko-Csehszlováckije otnosenyije vo vremja velikaj Otecsesztvennoj vojni 1941-1945 gg. Dokumenti i matyerjali.* – Moszkva: Goszudarsztvennoje izdatyelsztvo politiceszkoj literaturi, 1960. – sz. 14.

⁵⁶ Lásd: Bogomolov londoni szovjet nagykövet táviratát, a 291-es számú üggyiratot (ZVSZ/468-469). Eredeti forráshelye: *Szovetszko-Csehszlováckije otnosenyije vo vremja velikaj Otecsesztvennoj vojni 1941-1945 gg. Dokumenti i matyerjali.* – Moszkva: Goszudarsztvennoje izdatyelsztvo politiceszkoj literaturi, 1960. – 22. p.

⁵⁷ Lásd: a szovjet külügyi népbiztosság londoni nagykövetének küldött táviratát, a 292-es számú üggyiratot (ZVSZ/469). Eredeti forráshelye: *Szovetszko-Csehszlováckije otnosenyije vo vremja velikaj Otecsesztvennoj vojni 1941-1945 gg. Dokumenti i matyerjali.* – Moszkva: Goszudarsztvennoje izdatyelsztvo politiceszkoj literaturi, 1960. – 23. p.

⁵⁸ Lásd a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége az 1942. november 19-én kelt rendeletével kiadott amnesztiát, a 9-es számú üggyiratot (ZVSZ/38). Eredeti forráshelye: RGASZPI, f. 17. - op. 162. - szpr. 37. - ark. 66. Podlínjyik. Masinapisz. Lásd még: Lubjanka. Sztálin i NKVD-NKGB-GUKR „Szmers”. 1939 - márt 1946. – M., 2006. – 354-355. pp.

⁵⁹ Lásd a Szorokszki lágerben raboskodó levelét, a 294. számú üggyiratot (ZVSZ/470-472). Eredeti forráshelye: (Omeljan Dovhanics GULAG-kutató személyes archívuma.) Zakarpatszki vtikacsi... 1939-1941 rr... 264-265. pp.

⁶⁰ Lásd: Szoroklag, Arhangelszkij terület.

zsidók nevében Herskovics Arnold⁶¹ tartalékos alhadnagy is aláírta. A levél fő szervezőjét és a címzetthez történő eljuttatóját Ivanyasz Mitrofánt, apja Georgij (Huszi járás, Koselovo, 1921) szovjetellenes agitációért további 5 évre ítélték, azonban a többiek hazatéréséről sincs adat (Blaton Rudolf, Brusszo Irzi, Ruszencsak Irzi, Fil Stefan, Fulitka Mikulas, Tuh Mikulas, Baljé Mihály és mások) nyomtalanul eltűntek. A kárpátaljai rabok kiszabadítása érdekében a csehszlovák katonai missziójának őrnagya 1942. március 6-án keltezett levélben a Moszkvai emigrációban élő Klement Gottwald cseh kommunista vezér közbenjárását is kérte.⁶²

Az NKVD-forrásokra hivatkozva egyes ukrán történészek tévesen állítják az amnesztiára hivatkozva, hogy minden kárpátaljai érintettet kiengedtek a munkatáborokból és Buzulukba irányították őket, hogy „önként belépjenek a csehszlovák hadseregbe”. A csehszlovák hadtest szervezésében ügyködő NKVD-tisztek a nem szláv nemzetiségűeket hátrányos megkülönböztetésben részesítették. (...)

A teljes igazság az, hogy a GULAG-táborok NKVD-parancsnokai, majd a sorozóbizottságokba delegált cseka-tisztek önkényesen, személyekre lebontva hozták meg döntéseiket, mert a csehszlovák állampolgársággal rendelkező zsidó, magyar, német és más nemzetiségű, de kárpátaljai származásúak esetében nem adtak felmentést. A zsidókkal szemben tanúsított diszkriminációt Stern Zoltán túlélő saját bőrén tapasztalta. Emlékiratából (1995)⁶³ tudjuk, hogy először ő is a kolimai aranybányában dolgozó, amnesztiában részesült „kárpátaljai szökevények” 160–170 fős csoportjába került, majd 1943 márciusában Magadánba szállították őket, ahol a cseh légióba folyt az ellenőrző sorozás. Az NKVD tisztjei részletes indoklás nélkül közölték vele, hogy mivel zsidó származású, nem lehet a hadtest katonája, visszavitték a Magadantól 600 km-re lévő Burhala bányába. 1944. május 6-án újra közölték vele, hogy besorozzák a Szvoboda hadtestébe, 20 nap eltelt, de a magadáni állambiztonsági szervek munkatársai újra figyelmen kívül hagyták jelentkezését. Visszaküldték a bányamunkára, attól a naptól kezdve hetente a szovjet vezetőséget beadványokkal ostromolta, amelyben kifejtette, hogy ártatlanul tartják a lágereben, engedjék szabadon.

Amnesztiában nem részesültek a magyarországi, Romániához tartozó erdélyi származású elítélt zsidók sem, mert nem rendelkeztek 1938 előtt megadott csehszlovák állampolgársággal. Őket továbbra is a lágerekben végkimerülésig dolgoztatták, csak azokat engedték el, akik cseh, szlovák és ruszin nemzetiségűnek vallották magukat és beszélték ezeket a nyelveket. Így az ügyeskedők közül, akik jól beszélték a szláv nyelvek valamelyikét, sokan elhallgatva etnikai hovatartozásukat, a favorizált pánszláv-nációk mögé bújva, életüket mentve, csehként, szlovákként vagy ruszinként/ukránként kerültek ki a haláltáborokból és jelentkezhetek Buzulukba önkéntesnek.

A szibériai Orenburgi területhez tartozó Buzuluk városba érkezett csehszlovák hadsereg fogadó és toborzó tisztjei elnézőbbek voltak az úgynevezett „vtikacsi” (határátlépők) iránt, jobbnaira nem firtatták nemzetiségüket, így a kárpátaljaiak köréből minél több alkalmas személyt igyekeztek kiválogatni. Merész, bátor és határozott fellépésüknek köszönhetően a haláltáborokból sürgetésükre kikerült sok száz ember életét mentették meg. Aztán irányításukkal a táborokból kihozott 30–40 kilóra lefogyott, kimerült és beteg rabok

⁶¹ Lásd: Herskovics Arnold, apja Izsák (Beregszentmiklós, 1913.) zsidó tanító. 1942. június 27. az NKVD Különleges Tanácsa 3 évi fogságra ítélte. További sorsa ismeretlen. 1989-ben rehabilitálták.

⁶² Lásd a 295. számú ügyiratot (ZVSZ/472). Eredeti forráshelye: Mamaj Vaszil: Grany tragnosticsnij vijni. In: Zakarpatszka Pravda. – 2002. – 1 travnya.

⁶³ Lásd STERN ZOLTÁN Emlékiratát, a 403. számú ügyiratot (ZVSZ/599-601). Eredeti forráshelye: STERN Z. M. *Osztogyi j pocsáloszja nasa tragegyija... Kriz peklo GULAG-iv_ Dokumenti, szpogádi, nariszi.* – Uzsgorod, 1996. –13-18. pp.

feljavítása, gyógykezelése, majd kiképzése következett a külön kialakított kaszárnyákban.(...)

Zsidótlanítási akció Kárpátalján

Amikor a náci népiirtás vészkorszakában a német katonaság 1944. március 19-én ellenállás nélkül megszállta Magyarország területét is „sorfordító történés volt”, Berlin erőteljes nyomására, a karhatalmi erők magyar németbarát vezetőinek közreműködésével, a csendőrség, a rendőrség és a hivatalnoki kar bevonásával megszervezték Kárpátalja „zsidótlanítását” is. Gettósításuk 1944. április 16-án kezdődött, majd deportálásuk június 7-én ért véget, amely 85-87 ezer zsidót⁶⁴ érintett. Túlélők számát 12–13 ezer főben határozták meg.⁶⁵ A kárpátaljai zsidónépiirtás harmadik történetének is jelentős szakirodalma van, monografikus feldolgozása még várat magára⁶⁶. A közösség sorstragédiájával kapcsolatban leírtakat csupán néhány ténnyel és adattal egészítem ki.

Kárpátalja négy történelmi megyéjében sikeres és sikertelen embermentő kísérletek történtek, amelyről eddig keveset szóltak.

1.) *Az Ungi Közigazgatási Kirendeltség és Ung vármegyében – a Zsidó Tanácsok bevonásával- 1944. április 16-tól a vidékről, április 20-27 közt az Ungvárról⁶⁷ gettósították zsidókat: 16 927 főt. Ebből az Ung-parti város Glück fatelepén 2600-at, a Moskovits-téglagyárban 14 327 főt zsúfoltak össze, ebből 5610 ungvári volt.⁶⁸ A szórványos szökések megakadályozása céljából dr. Thurzó György rendőrkapitány és dr. Megay Kálmán polgármester nevében április 26-án kibocsátott hirdmény „... a kitelepítés alól magukat kivont zsidókat haladéktalanul jelentkezésre, a város keresztény lakosságát pedig a megbújt zsidók bejelentésére szólítja fel.”*

A túlélők, és más okmányok embermentő rendőrtisztviselők, megnyilatkozó ügyvédek neveit őrizte meg. A feljegyzések szerint az ungvári gettók és a különböző zsidó szervezetek között titkos futárszolgálat működött. Az egyik futárt, dr. Ackermann ungvári ügyvédet azonban elfogták a német biztonsági szolgálat emberei. Nála lévő dokumentumokból kiderült például, hogy Ungvár aljegyzője, dr. Szendrődy (Szendrői) – akinek a gettók élelmiszer ellátása volt a feladata – emberséges a zsidókkal. Ugyancsak segítőkész volt dr. Török rendőrtanácsos is. Ezek a tisztviselők, életüket kockáztatva emberek maradtak az embertelenségben. Pl. a prominens zsidóknak a gettóból a kijárást engedélyezték. Egyesek így „megszökhettek, mások utazási engedélyhez jutottak, amely segítségével rendszeres futárszolgálatot szerveztek Budapest és Ungvár között”.⁶⁹ Ackermann futárnak köszönhetően jutott el a felelős vezetőkhez (az ungvári túlélők közlés szerint: Horthy Miklós kormányzó titkárságához is eljuthatott) a kárpátaljai zsidók nevében is megfogalmazott, életükért

⁶⁴ Kárpátalja 1919-2009. 191. p

⁶⁵ Kárpátalja 1919-2009. 192. p

⁶⁶ KARSAI LÁSZLÓ: *Zsidósors Kárpátalján 1944-ben.* In: *Múlt és Jövő*, 1991/3. 60-66. p., Lusztig Károly: *A gyertyák csonkig égnek.* In: *Múlt és Jövő*, 1992/3. 87-92. p. stb.

⁶⁷ Lásd Ungvár polgármesterének ruszinul megjelent (1944. április 23.) felhívását, a 227. sz. ügyiratot (TSU/406-407). Eredeti forráshelye: *Karpatoruszkij golasz*, -1944. – 23. aprilja.

⁶⁸ Forrás: *Zsidók Kárpátalján, Történelem és örökség*, Budapest. 2013. 258-264. old.

⁶⁹ Magyarország 1944. Üldöztetés-embermentés. Szerkesztette: SZITA SZABOLCS. Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, Budapest, 1994.16. p.

könyörgő zsidók levele amelynek „Hivatalos másolata”⁷⁰ a kárpátaljai levéltárból nemrég előkerült, és a beregszászi 2014-es holokauszt-konferencián került bemutatásra.⁷¹

„HIVATALOS MÁSOLAT!”

a m. kir. rendőrség ungvári kapitányságának 169/9-1944 biz. sz. iktatmányára

Méltóságos

Nemes Vitéz Thurzó⁷² Főtanácsos Úrnak,

Ungvár.

Szíviünk vérével Írjuk ezt a levelet. Éjjel nappal sírunk és könyörgünk, hogy a Mindenható adjon Urainknak hatalmat és akaratot, hogy mentse meg életünket. Magyarország ezer éves állam és nem Mach Sanyo⁷³ Szlovákiája. A magyar népnek van érzése, lovagias, a magyar nép velünk sír. A zsidó nép túlnyomó többsége halálos ellensége a bolsevizmusnak, amely eltiporta a vallást, ami nekünk nincs és nem is lehet élet. A zsidóság fegyelmzett, a Kormány parancsait hűségesen teljesíti. A megszállás alatt szüntelenül ezer éves hazánkra gondoltunk, magyarul beszélünk és cselekedtünk. A megszabaduláskor örömmünkben sírtunk és táncoltunk, hűséges katonái akartunk lenni édes hazánknak. A zsidóság túlnyomó része soha semmit nem vétett édes hazánk ellen. Vegyék el vagyunkat, dolgoztassanak velünk, de hagyjanak minket lakásunkban és mentse meg életünket. Bánjanak velünk legalább úgy mint az állatokkal, adjanak enni, kíméljék életünket. A Teremtő és a Világ számon fogja kérni szenvedésünket és életünket. A magyar nép Vezetői, a magyar nép, a magyar szent föld felelősek értünk. A magyarok és a zsidók a teremtőnek egyforma gyermekei. A magyar nép nem pogány. Méltóztassanak saját családjukra, drága szüleikre és édes gyermekeikre gondolni, méltóztassanak fáradságot venni és végig nézni hogyan szállítják be a falvakból öreg haldokló és apró síró csecsemőket éhesen, rongyosan a szabad ég alá, a hideg éjszakákban. Méltóztassék végignézni, hogyan törik a kezüket és az éghez könyörögnek az összes őslakos keresztények, magyarok, rutének egyaránt, amikor az úttesten végig látják a legbarbárabb módon szállítani az ártatlan zsidókat, magyar állampolgárokat. Miért nem lövik mind saját otthonukban agyon, ami sokkal humánusabb lenne. Tudjuk nehéz a helyzet, de a zsidók ennek nem okai. Államellenes dolgot nem követtek el, ha a múltban ilyen előfordult büntesse meg az állam annak elkövetőit, de ne irtsák ki az ártatlanokat. Méltóztassanak a Római Szent Atya⁷⁴, a Nuncius⁷⁵, a Hercegprímás⁷⁶ és az egész főpapság intelmeire és imáira gondolni, akik szüntelenül értünk zsidókért imádkoznak. Méltóztassanak az átkokra és áldásokra gondolni. Méltóztassanak arra a rengeteg könnyre gondolni, ami minden pillanatban a Minaji utca táborban⁷⁷ kegyelmért és segítségért hullik. Méltóztassanak áldozatot hozni Magyarország ezeréves voltára gondolni. Magyarország soha se vetemedett arra, hogy ilyen rettenetű módon élő-holtakká nyomorítson minket. Keresztény testvéreink saját szemekkel látják, hogy szopós gyermekek, öreg beteg, mankón járó félholtakat, hogyan cipelnek be és velünk sírnak. Telepítsenek minket ki a háború után emberies módon, ha így kívánják el. Megyünk édes szeretett hazánkból, melyben mi is ezer éve élünk, de addig legyünk emberek, imádhassuk teremtőnket, édes magyar országunkat, melyért mi is sokat éhezünk. Könyörüljenek rajtunk, kegyelmezzenek meg nekünk, hogy rokonainkat, szüleinket, gyermekeinket, akiket a falvakból ide szállítottak és akiket a legborzasztóbb ragályos betegségek fenyegetnek, hogy magunkhoz vehessük és itt élhessünk. Könyörüljenek, kegyelmezzenek még ma,

⁷⁰ Az „ungvári és a Kárpátaljai zsidóság” nevében fogalmazott levelet Huber Béla, a Kárpátaljai Magyar Zsidósövetség elnöke találta meg a Kárpátaljai Állami Levéltárban és a beregszászi konferencián adta át nekem közlésre, ezúttal is köszönöm.

⁷¹ Kiderült, hogy a birtokunkban lévő „Hivatalos másolat”-nak további másolata Budapesten is előkerült. Ugyanis Haraszi György a *Kárpátaljai dokumentum*-ot bevezetésével és jegyzeteivel a *Múlt és Jövő* c. kiadványban leközölte. A jegyzetből tudjuk, hogy az iratot dr. Gáspár Ferenc, a BFL nyugalmazott főigazgató helyettese találta meg és engedte át neki közlésre. Forráshelye: Magyar Országos Levéltár K 774 fondjelzett alatt őrzik a „Kárpátaljai terület kormányzói biztosságának hivatala” (1939-1944) töredékesen fennmaradt iratai között. Tárolt változata: http://www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/1787/ (2015-01-16.)

⁷² Dr. Thurzó György Ungvár rendőrfőkapitánya.

⁷³ Mach Sanyo, az önálló Szlovák állam belügyminisztere 1944-ben.

⁷⁴ XII. Pius pápa.

⁷⁵ Angelo Rotta.

⁷⁶ Serédi Jusztinián.

⁷⁷ Az Ung-vidéki falusi zsidókat a Moskovics-téglagyárban gettósították, amely a Minaji utcán volt, köznyelven „minaji utcai tábor”-nak is nevezték, ezenkívül a városikat a Glück-fatelepen gyűjtötték össze, más tábor nem volt.

minden pillanat számít. Imádkozni fogunk Magyarorszáért, népéért, kormányzójáért, vezetőiért, boldogságukért, egészségükért, S.O.S. S.O.S., S.O.S.
1944. április 17-én.

Örökös hűséggel és legalázatosabb tisztelettel
Az ungvári és Kárpátaljai Zsidóság.

A másolat hitelül:

Ungvár 1944. április hó 20-án.

s.k. p.h.

hiv.tiszt

Országos levelek, K. szekció”

Az emberséges tisztviselők ungvári tevékenységüket azonban nem sokáig folytathatták, a helyszínre érkezett Ferenczy csendőralezredes mindkettőjüket azonnal leváltotta és internálta.⁷⁸ Akermann elfogása után azonnal Ungvárra érkezett Ferenczy László csendőralezredes, az emberséges tisztviselőket eltávolította, és a gettók élére új parancsnokot nevezett ki Pálffy Sándor alezredes személyében.⁷⁹ Ekkor internálták családotól dr. Tóth Lajos ungvári ügyvédjelöltet. Bűnét a zsidók kitelepítésével kapcsolatos megnyilatkozásaiban, „nemzetgyalázásban” határozta meg. Megtorló eljárás indult dr. Nagy Endre csendőr százados ellen, aki zsidónak minősülő jegyesét lakásán rejtegette, majd Budapesten egyháziilag feleségül vette.⁸⁰ Sokak nagy meglepedésére 34-napos szenvedés után május 17 - május 31. között öt transzportban deportálták Auschwitzba az ungvármegyei zsidókat, akikből sokan a gettóban haltak meg, a város lakosságának egy része fellélegzett, a másik megkönnyezte a zsidókat.

2.) A beregi közigazgatási kirendeltség és Bereg vármegyében Munkácson és Beregszászban szerveztek több gettót. Munkácson szintén április 16-tól 2 gettóba irányították a zsidókat: Sajovits-téglagyárba a beregvidéki falvakból 14 ezer főt helyeztek el.⁸¹ A másikban, a Latorca-parti település zsidóit 10 utca által határolt városrészben (13 ezer fő) gyűjtötték össze. Összesen kb. 27 000 főt május 14-25 között 8-9 transzporttal szállították el. Munkácson is akadtak olyan bátor és ember szerető hazafiak, akik felemelték szavukat, tiltakoztak a durva csendőrségi „intézkedések” miatt. Az itteni zsidók összegyűjtését Ferenczy csendőralezredes irányította, és hírhedt zsidótlanító különítményével sárba tiportatta a zsidók emberi méltóságát is. Feladatát olyan túlbuzgósággal végezte, hogy Álgya-Papp Zoltán⁸² tábornok feljelentést tett a csendőrség túlkapásai és a csendőrségi durva „intézkedések” miatt a VIII. kassai csendőrkerület parancsnokságán, amelyhez Kárpátalja tartozott. Ezzel azonban

⁷⁸ CSANÁDI GYÖRGY: Sorsfordító évek sodrásában. Fejezetek Beregvidék történelmi múltjából, PoliPrint, Ungvár, 2004. 153. p

⁷⁹ Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig. Szerkesztette: BÁNYAI VIKTÓRIA, FEDINEC CSILLA, KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL. Aposztróf Kiadó, Budapest, 2013. 259.p.

⁸⁰ Magyarország 1944. Üldöztetés-embermentés. Szerkesztette: SZITA SZABOLCS. Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, Budapest, 1994.18. p.

⁸¹ Forrás: Zsidók Kárpátalján, Történelem és örökség, Budapest. 2013. 258-264. old.

⁸² Alsókománai Álgya-Pap Zoltán (Budapest 1895. március 15. – Hága 1987. október 16.) magyar katona. 1912-ben változtatta meg nevét az Álgya nemesi családnévről Álgya-Pap névre és ekkor vette fel az előnevet. A két világháború közötti időszakban több országban szolgált katonai attaséként. A második világháború egyik legkiemelkedőbb bátorságú magyar tábornoka, legmagasabb beosztásában az V. Hadtest parancsnokaként szolgált. A világháborús tevékenységét beárnyékolja, hogy részt vett a „Cigánybáró” hadműveletben és Máramaros vármegyében a zsidók deportálásában. 1945-ös fogságba esését követően a szovjet hatóságok huszonöt évi kényszermunkára ítélték. Tíz évet töltött szovjet lágerekben az 1956-os forradalomnak köszönhetően szabadult ki a Budapesti Gyűjtőfogházból és az emigrációban talált menedéket, hittérítő pap lett. Forrás: Wikipédia.

csak azt érte el, hogy „*táviratilag leváltották*”⁸³ illetve azonnali hatállyal felmentették tisztsége alól és a magyar hadsereg Kárpátalján állomásozó egységeinek parancsnokává a frontról hazarendelt Fehér /Weisz) tábornokot nevezték ki.⁸⁴

A korabeli krónikások a szöktetési, szökési, bűjtatási kísérletekről is beszámoltak. Még a munkácsi gettó lezárása előtt Strausz József és felesége a lakásukon elrejtették és megmentették a 11 éves Rubin Álmost. A fiú a sors kegyeltje lett amiatt is, mert szülei túléltek a deportálást.⁸⁵ Sikertelen szöktetés részese volt Kocsis József, a munkácsi rendőrkapitányság detektívgyakornoka. Ismeretlen körülmények közötti szökés után a szatmárnémeti katolikus gimnáziumban lelt menedéket – reverendába öltözve – ifj. Wohl András egyetemi hallgató, további sorsa ismeretlen. A május 21-én kelt Ferenczy-összefoglaló szerint Nyíregyházán és Munkácson „szökés miatt egy-egy eredményes fegyverhasználat is volt”.⁸⁶ Akadtak olyan magyarok is, akik bátran szót emeltek kiszolgáltatott embertársaik mellett. Pl. Munkácson félholtra, illetve agyon verték Bíró Géza dési lakost, amiért ilyen tartalmú beadvánnyal kereste meg a kormánybiztost, amely Ferenczyhez került.⁸⁷ „*A reménykedésnek, a csodában való hitnek iskolapéldáját mutatja be az a felfedezés, amit Munkácson tettek a múlt héten: egy pincéből, a gettóban, két zsidó családot húztak ki, akik a zsidók kivonulása után 11 személlyel ott laktak befalazva*”.⁸⁸ A német biztonsági szervek intézkedésére Auschwitz-Birkenauba szállították őket.

Beregszász és környékéről április 16-án a 8–10 ezer fő zsidót a Vérke-parti város Kont-téglagyárában, illetve a Vály-téglagyárban és a településhez közeli Weiss-tanya gazdasági épületeiben gyűjtötték össze, deportálásukra 4 transzporttal május 16-29-én került sor.⁸⁹ Mártírhálalt szenvedett hitéért Hirsch Salamon beregszászi főrabbi is. Pásztor Ferenc beregszászi r. k. plébános, pápai prelátus szerette volna megmenteni a koncentrációs táborba hurcolástól a főrabbit, de az elhárította segítségét azzal, hogy osztozni kíván hívei sorsában.⁹⁰

3.) Az Ugocsa vármegyében is április 16-án Nagyszőlősen indították el a gettósítást. A Zsinagóga környékén 5 utcában 12 -14 000 főt tartottak fogságban, ebből 4700 nagyszőlősi lakos volt.⁹¹ Ismerté vált, hogy „*Báró Perényi Zsigmond*”⁹² *Kárpátalja volt kormányzói biztosa, a magyar parlament felsőházának elnöke, valamint fia, akinek Ugocsában voltak birtokai, segíteni próbáltak a gettóban élőkön, többek között élelmiszert küldtek.*”⁹³ Perényiek emberségességét Stark Tamás is megerősíti egyik tanulmányában.⁹⁴ Úgy tudjuk, két szekér lisztet juttatott el a nagyszőlősi gettóba. Hasonlóan cselekedett Bártfay Kálmán (1886-1961) nagyszőlősi plébános is, akit pár évvel később a szovjetek 25 évre ítélték.

A nagyszőlősi gettóból a helyi bátor embermentők szöktetési kísérletek szerveztek. Ezzel kapcsolatosan két nagyszőlősi fiatal titkolt szerelmi viszonyának legendás története van.

⁸³ Magyarország 1944. Üldöztetés-embermentés. Szerkesztette: SZITA SZABOLCS. Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, Budapest, 1994.15. p.

⁸⁴ CSANÁDI GYÖRGY: Sorsfordító évek sodrásában. Fejezetek Beregvidék történelmi múltjából, PoliPrint, Ungvár, 2004. 152. p.

⁸⁵ Magyarország 1944. Üldöztetés-embermentés. Szerkesztette: SZITA SZABOLCS. Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, Budapest, 1994.16. p.

⁸⁶ Uo.16.p.

⁸⁷ Uo.17.p.

⁸⁸ Az *Őslakó* (1944. július 16. - idézi FEDINEC CSILLA, a Kárpátaljai magyarság történelmi kronológiája 1918-1944. Galánta-Dunaszerdahely: Fórum Intézet-Lilium Aurum, 2002. 420.p.

⁸⁹ Forrás: *Zsidók Kárpátalján, Történelem és örökség*, Budapest. 2013. 258-264. old.

⁹⁰ CSANÁDI GYÖRGY: Régi beregszásziak. Beregszász, 2001. 23. p.

⁹¹ Forrás: *Zsidók Kárpátalján, Történelem és örökség*, Budapest. 2013. 258-264. old.

⁹² Perényi Zsigmond, báró (Pest, 1870. november 25.–Bp., 1946. március 18.) koronaőr, 1933-ig képviselő, majd a Felsőház tagja, 1939–1940 folyamán Kárpátalja kormányzói biztosa. 1943 októberétől 1944. november 3-ig a Felsőház elnöke. Forrás.<http://www.hdke.hu/tudastar/enciklopedia/ki-kicsoda?page=1&title=p>

⁹³ Zsidók Kárpátalján. 261.p.

⁹⁴ Kárpátalja 1919-2009. 189. p

Ők akkor szerettek egymásba, amikor az ilyen kapcsolatokat a törvény „fajgyaláznak nevezte” és üldözte. Papp M. Zsuzsa epikus dokumentum-regényében⁹⁵ a nagyszülősi Aykler-Schröder és Weisz család történetét dolgozta fel. Az egyik római katolikus, a másik zsidó, mindkettő ízig vérig magyarnak tartja magát. A két család ismeri egymást, de kevesen gondolták volna, hogy 1941-ben a Schröder Tibor beleszeretett a csodaszép Weisz Hedy-be, és az akkori magyarországi zsidó törvények ellenére, titokban eljegyezték egymást, megfogadva, hogy a háború végével meg lesz az esküvő. Tibor egy részletes tervet készít, amelyben a nagyszülősi gettóból kimenekítette Hedy-t, de a családja miatt, akik benn maradtak, Hedy egy kis idő után visszament testvéreihez. Tibor akciója hőstettnek számít, hogy a keresztény családból származó Aykler (Schröder) Tibor kiszabadította a magyar zsidó családban nevelkedett menyasszonyát Weisz Hedyt, aki a megpróbáltatásokat, a haláltábor túlélte. Kanadában telepedett le, a háborús zűrzavar miatt nem lehettek egymásé. A történetről 2011-ben dokumentumfilm is készült, melynek bemutatójára Kárpátalján is sor került. A könyv és film egyfajta tiszteletadás és emlék a holokausztot, hadifogolytábor, a családi otthon kényszerű elhagyását (is) megszenvedőknek.

4.) A Máramarosi közigazgatási kirendeltség és Máramaros vármegyében volt a legtöbb gettó: Izán 5000 /ebből izai 400/, Szeklence-Száldobos faluban 700, Huszton 11 000, /ebből huszti 6000 fő/, Técsőn 10000 /ebből helyi 2500/ zsidót tartottak fegyveres őrizetben.

Itt jegyezném meg, hogy máramarosi zsidókat hurcoltak el Mátészalkára is (Szatmár megyei csengeri, Fehérgyarmati, Mátészalkai járásokból, a Máramarosi kirendeltséghez tartozó Rahói járásból, Máramarosi járásból) 16 000 fő, Aknaszlatina 5000 fő. Mátészalkán a gettó a Szalkai-féle gyártelep és az Schreiber-féle fatelepe mellett volt, melyekbe befutottak a vasúti sínek.)⁹⁶

A bátor kiállásról, a gyengébbek védelméről szóló feljegyzések szerint a huszt környéki Izán Sicherman Lajost, az Izai Zsidó Tanács tagját agyonlőtték, amikor a gettóparancsnokságnál szót emelt a nők állandó bántalmazása ellen. Huszton a motozásnál a Winkler nevű fakereskedőt lelőtték, mert dollárt találtak cipőjébe rejtve, másokat is lelőttek, akinél eldugott értéktárgyakat találtak. Az itteni „gettóból többen megpróbáltak megszökni és a közeli erdőben harcoló partizánokhoz csatlakozni. Többségüket még szökés közben elkapták a csendőrök, de akik eljutottak a partizánokhoz sem voltak szerencsésebbek. Volt, hogy azonnal lelőtték a hozzájuk menekülő zsidókat.”⁹⁷Técsőn a fő nehézséget a helyi ruszin lakosság ellenségessége jelentette, akik felkutatták az erdőben rejtőzködőket, s feladták őket a csendőröknek.”⁹⁸ Kepes Izsák⁹⁹ (Técső, 1928. X. 28.) túlélő elbeszélése szerint Técsőn: „... Az emberek kint álltak az utcában. Örültek és tapsoltak. A római katolikus és református templomban szóltak a harangok. Úgy mint ünnepkor. Az egyik tanítóm, amikor elhaladtunk a háza előtt, és kijött, és amikor megpillantott bennünket, elfutotta szemét a könny, és visszasietett a házba... Ő volt az egyetlen, aki így fejezte ki magát. Többiek örültek, hogy a zsidók elmentek.”¹⁰⁰

⁹⁵ PAPP M. ZSUZSA regényt írt *Megtagadva. Egy szerelem igaz története* címmel. Dokumentumregény. Aposztróf kiadó, Budapest, 2010.

⁹⁶ Forrás: *Zsidók Kárpátalján, Történelem és örökség*, Budapest. 2013. 258-264. old.

⁹⁷ *Zsidók Kárpátalján*. 263.p.

⁹⁸ *Zsidók Kárpátalján*. 263.p.

⁹⁹ Kortanúként a técsői Kepes Izsák túlélő aprólékos munkával elvégezte a nevezetes Auschwitz-album, képazonosítását is, a deportáltak nagy részét nevesítette, lásd a 218-as lábjegyzetet.

¹⁰⁰ FENYVES KATALIN-KŐBÁNYAI JÁNOS: *Az Auschwitz album, ha magyar*. KŐBÁNYAI JÁNOS interjúja Jichak Gersonival (Kepes Izsákkal). Kedum Somron, 2004. július 4. 23-41. p. Forrás: http://www.yadvashem.org/yv/en/education/languages/hungarian/lesson_plans/auschwitz_album1.asp (2015-01-16.)

A második világháború után felháborító és elítélendő jelenségnek tartjuk, hogy a kárpátaljai nacional-kommunista vezetők, a túlbuzgó ukrán történészek által megfogalmazott dolgozataikban, elhangzott felszólalásaikban a „magyar fasiszták uralmának” zsidó áldozatait „ukrán áldozatként” tartották nyilván, ezzel szándékosan elferdítették a tényeket, és ezzel a szláv lakosság körében gyűlöletkeltő indulatokat, egészségtelen hangulatot gerjesztettek a kárpátaljai magyarsággal szemben. Példa erre az a beszámoló, amely a „*Kárpátalja Szovjet-Ukrajnával való újraegyesülésének 45. évfordulója*” alkalmából rendezett ünnepi gyűlésen hangzott el Ungváron. A többi között az ünnepi szónok megállapította: „*Sötét korszak volt a vidék számára a magyar fasiszták hatéves uralma. Több mint 183 ezer embert vetettek börtönökbe és koncentrációs táborokba, mintegy 115 ezer embert elpusztítottak...*” A feltúpirozottan idézett adattal kapcsolatosan egy szó sem utal arra, hogy az „*elpusztítottak túlnyomó többsége zsidó volt*”. A zsidó származású Lusztig Károly újságíró, holokauszt-túlélő egyik cikkében a rendszerváltás előtt jogosan tette fel a kérdést, hogy ez a téma „még mindig tabunak számít?”¹⁰¹

A kárpátaljai zsidó etnikum reális veszteségét több mint 85 ezerre becsülik. A holokauszt előtt az „izraelita hitet gyakorló zsidó száma 101 851 (11,9%) főt tett ki. Ennek a 80 %-a magyar anyanyelvű volt. A náci népiirtást mintegy 10 ezren túléltek. (A Szovjetunióban kibontakozott erőteljes antiszemita politika miatt a zsidóság 80 %-a a 70-es, 80-as években Kárpátaljáról kivándorolt, hazát váltott.) A Cseh Tudományos Akadémia 1992-1993-ban kiadott évkönyvében a kutatók 80-85 ezerre teszik a kárpátaljai zsidóság holokauszt-áldozatok számát.¹⁰² *Ukrajna Gyász Könyve* című Kárpátaljára vonatkozó 1-9 kötetének nevesített veszteséglistája szerint a náci táborokban, gettókbán 87 306 főt (ebből mintegy 2 ezer fő ukrán, ruszin, magyar és más nemzetiségű) elpusztítottak.¹⁰³ A vallási-nemzetiségi összetételek realitását figyelmen kívül hagyva a „Heszed Spira” Kárpátaljai Alapítvány által jegyzett ungvári ismertetőben Szabina Viron a deportálás előtti zsidók számát 140 000 (!) főre teszi, ez minden fellelhető statisztikai kimutatáshoz viszonyítva is 30 ezerrel több főt jelent, amit túlzásnak is tekinthetjük. De a holocaustot túlélők számát ő is 7 ezer főben határozza meg.¹⁰⁴

Antiszemita hisztéria a Szovjetunióban

Azt sem hallgathatjuk el, hogy a szovjet katonai hadvezetőség, pontosabban a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944-es magyar és német etnikai tisztogatást elrendelő 0036. számú rendelete értelmében a magyarlakta településekről főleg frontról hazatérő munkaszolgálatos magyar zsidókat¹⁰⁵, későbbiekben a német koncentrációs táborból kiszabadított túlélőket is, kémgyanúsként begyűjtötték, elhurcolták a szovjet munkatáborokba.

Az eddig feldolgozott dokumentumok szerint 1945 februárja elején a szolyvai és a szambori szovjet haláltáborból a 8 564 civil internáltból hatósági engedéllyel 2448 magyar került haza, ugyanakkor az előzetes NKVD-kimutatásban szereplő 140 zsidóból csak 21-et

¹⁰¹ LUSZTIG KÁROLY előadása. A sztálinizmus kárpátaljai áldozatai. Nemzetközi konferencia. Beregszász, 1989. november 16. – Emlékkönyv a sztálinizmus áldozatairól DUPKA GYÖRGY közreadásában. Ungvár-Budapest, Patent-Intermix, 1993, 220. old.

¹⁰² *Knyigi Szkorboti Ukrajini. Zakarpatszka oblaszty.* 1. Uzsgorod, Vidavnyictvo „Karpati”, 2002. 10. p.

¹⁰³ *Knyigi Szkorboti Ukrajini. Zakarpatszka oblaszty.* 1. Uzsgorod, Vidavnyictvo „Karpati”, 2002. 532. p.

¹⁰⁴ SZABINA MIRON: *Uzsgorod. A zsidó történelem emlékhelyei ukránul.* Ungvár, M-Stúdió, 2001., 20. old.

¹⁰⁵ A Keleti frontra 50 ezer munkaszolgálatost vittek ki, ennek 50 százaléka odahalt, másik része szovjet fogságba került, csak kevesen tértek haza a GUPVI- és GULAG-munkatáborokból.

helyeztek szabadlábra, 119 zsidónak a további sorsa ismeretlen.¹⁰⁶ A túlélőktől tudjuk, hogy a náci haláltáborokból hazakerült magyar zsidókat és a magyar munkaszolgálatosokat is nagyfokú bizalmatlanság övezte, közülük sokan az internáltak listájára kerültek. A szovjet kémelhárítók beszűkült logikája szerint a haláltáborokat csak azok élhették túl, akik a nácik szolgálatában ügynökök, besúgók voltak. Az NKVD, a SZMERS-átszűrések, bizottsági meghallgatások után részben a kommunista, vagy falusi, szegény zsidókat a szolvai gyűjtőtáborból hazaengedték, a városiakat, akik vagyonosak voltak, jól berendezett családi kertes házzal rendelkeztek, azokat visszatartották. Az NKVD által kiszemelt egyes zsidó házakból a haláltáborból hazatért tulajdonosokat a lágerbe hurcolták. Főleg Ungváron, Munkácson, Beregszászban, Nagyszőlősön, Huszton és más településeken az üresen álló és az erőszakosan felszabadított zsidó lakásokba, kertes házakba vezető beosztású szovjet tiszteteket, pártfunkcionáriusokat, tisztviselőket és családjukat költöztették be, illetve azokban különböző ügyviteli irodákat nyitottak, kultikus épületeiket, ingó és ingatlan vagyonukat államosították.

Az 1945–1989 között tartó zsidóüldözés külön téma-fejezet a Szovjetunióban. Kárpátalján „a szovjetrendszer az egykor pezsgő zsidó kultúrájának még a nyomát is igyekezett eltüntetni.”¹⁰⁷ Néhány példa erre: a Beregszász központjában álló nagy zsinagógát egy katonai alakulat kapta meg, és lőszert tartottak benne, most művelődési ház. Ungváron a zsinagógát hangversenyteremnek rendezték be. Az 1960-as évek végén a munkácsi zsidó temető területéről elvitték a sírköveket, mert gyárat akartak építeni a telken. Ez ugyan nem valósult meg, de a temető helyén sokáig csak üres telek volt. A helyi hitközség visszakapta, emlékhelyé alakították át.(...)

A haláltáborokból szabadult zsidók 1. Csehszlovák Hadtestben

Az I. csehszlovák hadtest első szerelvénye 1943. szeptember 30-án indult Novohoperszk városból a frontra. A Csernyihiv területi Jahnyivk állomáson a 18605. sz. szerelvényt ellenséges bombatámadás érte. Ennek következtében 57 katona, köztük 42 kárpátaljai életét veszítette. Az elesetteket a nyizsnyinszki járási Szvitanok nagyközségben temették közös sírba.

A dandár 1943. október 17-ét követően az I. Ukrán Front 38. sz. hadseregének kötelékébe került. Már novemberben részt vett a Kijevért vívott harcokban, amelyben a kárpátaljaiak közül 34-en estek el.

Majd Kijev térségében – Vaszilkovóban, Csernyahivkában, Kodakiban végrehajtott támadó és védelmi hadműveletben 29 kárpátaljai veszítette életét.

1943 januárjában folytatott hadműveletekben a Bila Cerkva környékén 133, Cserkaszi és Vinnyicai területen 62 kárpátaljai esett el.

A 4. Ukrán Front előrenyomulásához hozzájárult az 1. Csehszlovák Hadtest is, amikor a Duklai-hágó környéki hadműveletben vett részt, a harcba induló 17 000 főből 7200 fő kárpátaljai volt¹⁰⁸, közülük az 1944. szeptember 9-től október 28-ig tartó hegyvidéki hadműveletben 800 fő esett el. A Duklai-hágó elfoglalásáért folyó harcban történészek szerint még drágább árat fizettek, hiszen a kiképzetlen, hegyvidéki harcra alkalmatlan kárpátaljaiak ezrével estek el itt is. Nem harcászati-szakmai elvek, hanem hibás ideológiai-politikai megfontolások alapján áldoztak fel ágyútölteléknek sok száz embert. Drága árat fizettek

¹⁰⁶Lásd bővebben: DUPKA GYÖRGY – ALEKSZEJ KORSZUN: A „malenykij robot” dokumentumokban. Ungvár –Budapest, Intermix Kiadó, 1997, 78-81. p.

¹⁰⁷ Kárpátalja 1919-2009. 193. p

¹⁰⁸ MOSZKALENKO, K. SZ.: *A délnyugati irányban*. Kijev., 1984, 456-457. p.

Liptovsky Mikulas (Liptószentmiklós) város bevételéért, itt 1346 harcos vetette életét. Az 1. Csehszlovák Hadtest harci útja Morvaföldön ért véget. A több mint 7 000 kárpátaljai katona abban a reményben kockáztatta életét a csehszlovák harctéren, hogy Kárpátalja a felszabadított Csehszlovákia kötelékében marad. Tévedtek. Érdekes NKVD-jelentés¹⁰⁹ került elő a Kárpátaljára szabadságra hazatért első hírvivőkről, akik a csehszlovák hadsereg önkéntesei voltak, elmondták (Kvásziban Kvasznyuk alhadnagy, Rahón Jurcsuk Vaszil) hozzátartozóiknak, hogy a Kárpátaljáról a Szovjetunióba menekültek, köztük a kommunistákat is lágerekbe zárták, közülük sokan meghaltak. Boszij alezredes, a 4. Ukrán Front hátszágának ellenőrzésével megbízott NKVD-osztagok törzsparancsnoka és Levitin alezredes törzsparancsnok-helyettes jelentését azzal zárja, hogy az ilyen álhíreket terjesztőket megfigyelés alá kell venni és a hadsereg soraiból is ki kell szűrni.

A Vörös Hadsereg kötelékében, illetve a Szovjetunióban alakult I. Csehszlovák Hadtestben harcoló 204 zsidó önkéntesből a különböző területek folyó védelmi és támadó hadműveletekben 110-en elesetek, nyomtalanul eltűntek.¹¹⁰

(Részletek a szerző készülő könyvéből.)

¹⁰⁹ Lásd Boszij alezredes, a 4. Ukrán Front hátszágának ellenőrzésével megbízott NKVD-osztagok törzsparancsnoka és Levitin alezredes törzsparancsnok-helyettes jelentését, a 323. számú ügyiratot (ZVSZ/502-503). Eredeti forráshelye: RGVA –F. 32885. – Op. 1. – D. 68. sz. 287. kopija. Masinapisz.

¹¹⁰ Forrás: *Ukrajna Emlékkönyve. Kárpátontúli terület 1.* Kárpáti Kiadó, Ungvár, 1997, 85. p.